

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ Եկեղեցւոյ Տօնացոյցը

(Շար. Բազմ. 1993, էջ 7-32)

3. ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ՏՕՆԱՄԱԿԸ

ԺԱ. դարու վերջերը, Գրիգոր Վկայասէր իր աշակերտ Կիրակոսի հետ կը թարգմանէ սուրբերու վարքեր, որոնց հայերէն վարքերը չկային եւ դանոնք հաւաքելով կը կազմէ Տօնամակ կոչուած հաւաքածոն, նման Սողոմոն Մաքենոցաց վանահօր կազմածին, որուն վրայ Աստուայ վանքին Գաղիկ վանահայրն ալ յաւելումներ ըրած էր. եւ հուսկ Գրիգոր Վկայասէր կու գայ ամբողջացնելու: Ահա անոր յիշատակարանը. «Տեղեկագիր յօրինման Տօնամակին Գրիգորիսի վկայասիրի ի Թուին Հայոց ՈՂԹ (679+551=1230):

«Այս ինչ կայ ի դիրս: Եւ այս է յիշատակարան տաւնից տէրունակնաց եւ սրբոց Աստուծոյ, ցուցմամբ աւուրց հոռոմի ամսոց, ըստ իւրաքանչիւր սրբոց հանդիպմամբ չարչարանաց կատարման եւ կամ ըստ խաղաղական ելից հանգստեան մարտիրոսաց եւ հայրապետաց սրբոց, որք հաճոյացան Աստուծոյ նեղ եւ անձուկ ճանապարհուն Գրիստոսի. զոր եւ Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ, եւ դիտապետ Հայաստան ազգիս, համարձակեալ վասն սիրոյ վկայից Բրիստոսի, յաւելի ի նախակարգեալ տաւնան հոռոմի ամսոց, ընտրեալ ի Տաւնամակաց յօրունց զտակաւս, որ ի բաղմաց անխոյժ էր լեալ: Եւ մեք աշխտեալ զայսպիսի համառաւտահաւաք Տաւնամակս գրեցաք ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ: Զոր ցանկ ընթերցցի ի նմա, ի ժամու սոսկալի պատարագին, զոր մի՛ ոք աւելորդ վարկցի. զորոց զվարս քաղաքաւարական պատմութեանց, որ ոչ գոյր առ մեզ հայ գրող, մեք աշ-

խստութեամբ թարգմանեալ ի յունականէն ի մերս զիր եւ բառ: Վասն որոյ աղաչեմ սրբովք վկայիւքս զամենեսեան առ հասարակ, մի՛ անփոյթ առնել զմեր ազէտանջ երկս աշխատութեան, այլ ընդաւրինակել զաղափարաւ եւ զերկով պահել յամենայն սուրբ եկեղեցիս, եւ անխափան առանց յերկուանալոյ կատարել զկանոն ընթերցուածիս ի տաւնս յիշատակի սրբոցն: Եւ որ ոք զրէ՛ զգիրս զայս, աղաչեմ զրել ի գլուխս զրոցն եւ զԳրիգորիս համանուն իմ զգոյզն բան յիշատակի մերոյ, եւ աղաթիւք յիշել ի Քրիստոս զարարող զրոցս եւ զԳրիգորիս համանուն իմ եւ զհամագիր, որ եւ զրիչ եւ յաւրինիչ զրոցս, յիշեալիք ի Քրիստոս. եւ որք յիշէ՞ք՝ յիշեալ լիջիք արհնութեամբ ի Տէր: Յիշեա Տէր եւ ողորմեա՛: Յետոյ կայ Կիրակոսի յիշատակարանը.

«Եւ Կիրակոս տրուզ գիտնական եւ անբժան ծառայ Աստուծոյ, ծանուցանեմ ձեզ վասն սուրբ կտակիս, Տաւնամակի եկեղեցւոյ սրբոյ եւ աստուածայնոյ յիշատակի: Որպէս զիտէքդ ի սկզբանէ հաւատոց մերոց, մեր ուղղադաւան ազգիս արամեան, որդիացեալք աշակերտութեամբ սրբոյն Գրիգորի աստուածանման Լուսաւորչին մերոյ, համարէն ամենայն սրբովք, որ եղեն յազգս մեր հաճոյ Աստուծոյ, զայս զրոյ եկեղեցւոյ անփոյթ արարին վասն ժամանակին. եւ մեծ եւ աստուածային տաւնքն Խաչի կամ Աստուածածնի, վկայիցն եւ սրբոց հայրապետացն, հարցն եւ ճգնաւորացն եւ կուսանացն վկայիցն, անփառաւոր եւ անկատար եւ անյարմար լինէր առանց այս զրոց: Ապա Հոգին սուրբ աղղեաց սուրբ Հայրապետին Գրիգորիսի աստուածասիրի եւ վկայասիրի, եւ նոր սկսեալ յաւրինեաց զսա ըստ ամենայն տաւնից արժանապէս ի դէպ սաղմոսիւք եւ ընթերցուածովք աստուածախաւսիւք: Բայց ոչ ի գլուխ աւարտեաց զամենայն՝ զոր պարտ եւ արժան էր տաւնելոյ: Ապա ինձ, որ միշտ ընդ նմա էի, եւ յամենայն իրս աստուածային կցորդ եւ յորդորիչ, եւ փոյթ յաշխատութիւն հոգեւորաց, եւ Աստուծոյ սիրելեաց, հոգ եղ ի վախճանելն իւրում՝ մի՛ անփոյթ առնել զսմանէ, այլ յանկել ընթերցուածովք ըստ արժանին. զոր եւ արարի: Զի հարկ եղեալ մեզ յԱստուծոյ տաւնել զսոսա, եւ է այսպէս. քառասուն եւ վեց տաւն սուրբ Հայրապետն կարգեաց եւ երեսուն եւ տրուպս յաւելի: Որ լինին եւթնասուն եւ վեց, զորս բոլոր տարւոյն բաւական համարեցաք ընթերցուածովքն եւ մարտիրոսաւքն տասնալուսին լինի, եւ է որ երեքտասան. եւ տաւնքն կարճ տարին յաւելուն. դուք զերկուսն ի մի տաւնեցէք Գ եւ Դ: Եւ այսպէս զրեան ի գլուխ տարէք. զի ըստ հաւատոց մերոց եւ տաւնք սրբոցն պարտ է որ կատարին: Իսկ զի սկզբնից սրբոց եւ աստուածասիրաց զրեցի՝ զի մի՛ հայիցիք ի ծոյլ եւ ի յորովայնամոյ կրանաւորսն եւ ընդ նոսին կորնչիցիք ի կենացն Աստուծոյ, այլ սրբոց նմանել մեծ փափագամբ տաւնեսցիք. մեք զընթերցուածքն առատապէս որիչ որիչ եղաք ըստ ամսոյն, զի մի՛ աղքատ եղիցի կարգք եկեղեցւոյ: Հարկ եւ հրաման

ուներ յԱստուծոյ զսակաւ յիշատակարանս խրատու ի գիրսն, զոր նորոգիցէք յաւրինակել. որպէս եւ զհոգեւոր Տեառն յիշատակ ի նոր գիր. եւ ի վերայ ամենայնի զմեզ գերեքեանս ի նոյն. զսուրբ կաթողիկոսն, եւ զահաւանուն կարեւոր իւր Գրիգորիս եւ զիս զԿիրակոս յիշեալիք առաջի Գրիստոսի ի սուրբ խորհրդին, եւ ի խորոց սրտէ խաղաղութիւն խնդրեցէք ի Գրիստոսէ, եւ նոյն ինքն Յիսուս Գրիստոս ամենեցուն ողորմեսցի եւ արժանի արասցէ արքայութեան երկնից, որում փառք յաւիտեանս»⁵³:

Ուրիշ ձեռագրի մէջ կը կարդանք նոյն ինքն Գրիգորիս Վկայասէրի հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ Գրիգոր մեղապարտ, ծառայ Աստուծոյ, բնակելով ի վանս, որ յանուն սրբոցս, եւ զի ոչ գոյր վկայաբանութիւն սոցա ի լեզու հայերէն, անփառունակ իմն կատարիւր յիշատակ սրբոցս: Ապա հոգ ի մտի եզի զսոցա վկայաբանութիւնս, եւ յուզեալ ի բազում քաղաքս՝ ոչ գտի: Ապա դէմ եղեալ զնացի ի հըռչակաւորն Կոստանդնուպոլիս եւ հանդիպեալ անդ ըստ տեսչութեան Աստուծոյ քահանայ մի, ըստ նիկիական հաւատոցն, Ժաւոթ անուն, եւ ի ձեռս նորա թարգմանեալ զվկայութիւն սրբոցս, բերի ի վանս սոցա»⁵⁴:

Այս երեք յիշատակարաններէն կ'իմանանք թէ Գրիգոր Վկայասէր տեսնելով թէ իր բնակած վանքին մէջ յիշատակուած սուրբերուն վկայաբանութիւնները կը պակսէին հայերէն լեզուով, հոգ տարած է գլտնելու դանոնք, գտնէ յունարէն լեզուով, եւ թարգմանել. այս նպատակով ան Կ. Պոլիս դացած եւ հոն գտնելով՝ թարգմանած է եւ բերած իր վանքը: Եւ իր աշակերտը Կիրակոս լրացուցած է անոր կիսատ թողած գործը:

Ըստ Կիրակոսի յիշատակարանին, Վկայասէր 46 սուրբերու վարքերը թարգմանած էր, իսկ ինքը երեսուն հատ, որով 76 սուրբերու վարքեր կ'աւելնային Հին Տօնամակին վրայ: Գրիգորիս Վկայասէրի եւ Կիրակոսի կատարած գործը կը կայանար ոչ թէ նոր սուրբեր աւելցնել տօնացոյցին վրայ, այլ տօնացոյցի մէջ եղած 76 սուրբերու վարքերը յունարէնէ թարգմանելով աւելցնել Տօնամակին կամ Ճառնարտիին մէջ, եւ անոնց սուրբ գրային ընթերցուածները յարմարցնել Ճառցի մէջ, որպէսզի պատարագի ընթացքին կարդացուէին:

Իսկ երրորդ անձը, որ Կիրակոսի յիշատակարանին մէջ կը յիշուի եւ է համանուն Գրիգորիս, որ կաթողիկոս ալ կ'ըսուի, անշուշտ Շնորհալիի եղբայր, Գրիգոր Պահլաւունին է, (1113-1166), որ փոքր Վկայասէր ալ կոչուած է, քանի որ մեծ Վկայասէրին գործին ամբողջացման

53. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր ցուցակ ձեռագրաց, հտ. Բ., Վենետիկ, 1914, էջ 1209-10: ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ., Յիշատակարամ Ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 269-270:

54. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ., անդ, էջ 257-8:

սատարած էր: Ուստի այս երեք անձերը ծիսական կարեւոր բարենորոգում կատարած են սուրբերու վարքերը թարգմանելով եւ անոնց ընթերցուածներ կարգելով Ճաշոցին մէջ ԺԱ-ԺԲ դարերու ընթացքին:

Այս վկայաբանութիւնները հաւաքուած են Տօնամակ կամ Ճաշոցին կոչուած հաւաքածոյին մէջ, որմէ ունինք հատ մը Ս. Ղազարու Մատենադարանը, թիւ 17, Ա Ճաշոցին 1224 թուականն⁵⁵: Այս ձեռագրին մէջ այբուբենական կարգով շարուած են ներկայ տօնացոյցին սուրբերու վարքերն ու վկայաբանութիւնները: Հ. Ղ. Ալիշան հաւաքելով զանազան ձառնորդներէ, հրատարակած է երկու հատորներու մէջ՝ պահելով այբուբենական կարգը⁵⁶: Ըսուածներէն կը հետեւի, որ Գրիգոր Վկայասէր եւ անոր ընկեր՝ Կիրակոս, հայ տօնացոյցին մէջ սուրբերու վարքերը թարգմանած են եւ անոնց սուրբ գրային ընթերցուածներ յարմարացուցած, բայց տօնացոյցին վրայ նոր սուրբեր աւելցուցած չեն:

Տէր Իսրայէլի Յայսմաուրբը

Տէր Իսրայէլի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները սակաւաթիւ են. անոնք ալ կու գան Յայսմաուրբներու մէջ պահուած յիշատակարանէ մը, որ հոս կը հրատարակենք: «Արդ աղաչեմ երես անկեալ ըզհանդիպողսդ, զսակաւ յիշատակարանս ընթեռնուլ առանց ձանձրութեան եւ լի սրտիւ զԱստուած ողորմին ասել, զի վասն այս յուսոյն գրեցի՝ զի եւ ձեզ ողորմեսցի Քրիստոս: Անսկիզբն եւ անժամանակն Աստուած ... Բայց մեք յիշատակեսցուք զանուանս այնոցիկ, որ գրեալ է ի զպրութիւն, որք ծանեան հոգւով եւ իմացան զստութիւն կենցաղոյս եւ թողեալ կամաւ զվայելչութիւն եւ զմեծութիւն եւ զփառս ակն ունելով զյոյսն ամենեցուն Քրիստոս, ելեալ բնակեցան ի յայրս եւ ի ծերպս իմաց. անդ բազում ճգնութեամբ անցուցանէին զամենայն ժամանակս կենաց իւրեանց ի ցուրտ եւ ի տաթ եւ ամենայն փորձանաց սատանայի ժուժկալեալք լինէին: Նաեւ մարտիրոսք յաւժարութեամբ զիմէին ի սուր եւ ի հուր եւ ի յալլ ամենայն զարհուրելի տանջանս եւ ի սոսկալի. մատնէին զանձինս կամաւ, վարդապոյն արեամբ ներկեալս, զմահ ճաշակէին վասն երանաւէտ կենացն եւ անթաւամ պաւկացն արժանի լինէին. որ կայ պատմութիւն սոցա ի լիակատար ճառս սոցա: Զոր յետոյ կարգեալ եղեւ բովանաղակ տաւր սոցա աշխատութեամբ Տէր Իսրայէլի ի խնդրոյ Զալալ Դոլայիին տեսուն ինչեւնոյ,

55. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Մայր Յուցակ, Ամդ, Բ., էջ 1-36:

56. Վարբ եւ վկայաբանութիւնք Սրբոց, Վնենսիկ, 1874 (Ա. եւ Բ. հատոր), հրտ. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ:

հրամանաւ Վանական վարդապետի եւ հարազատին Գրիգորոյ Տէր Իս-
րայէլի: Զի նոքա հրամայեցին նմա հայելով ի համբերութիւն եւ ի
հնարիմաց գիտութիւն նորա, զի քանս եղեալ գտցէ զաւր նահատա-
կութեան սրբոցն, որ զրեալ կայ ի լիակատար պատմութիւն նոցա,
համառաւելով նմա զսքանչելի կատարումն նոցա: Եւ ընդ այլ կարգի
եւ զայսմաւուրս, զոր միաշունչ եղեալ անսխալ զտարին կատարեն:
Բայց ոմանք յանգէտս եղեալ հակառակին այսպիսի գեղեցիկ եւ սքան-
չելի ընթերցմանց, որ յամենայն աւր զյսելիս մեր զարհուրեցուցանեն
եւ դողումն ցաւագին տան անձանց մերոց եւ ճանաչել իմանամք թէ
այսպիսեացն է արքայութիւնն Աստուծոյ: Եւ զայս մտաւ ածեալ խոր-
հիմք թէ մեզ զի՛նչ լինիցի ծուլիցս եւ հեղգացելոցս:

Այլ միայն յայս ապաւինեալ՝ յաւժար սրտիւ տաւնելով զյիշատակ
սրբոցն եւ բարեխաւս ունել առ Աստուած, զի հաշտեցի ի մեզ եւ
բարձցէ զպատուհաս մեղաց մերոց: Տաւնք ըստ Հայոց եւ ըստ Հոռոմոց
ամսոց, յիշատակ եւ վարք եւ վկայութիւնք ամենայն սրբոց, զոր կա-
տարէ եկեղեցի ի փառս Քրիստոսի: Բայց գիտել պարտ է թէ այն որ ասէ
յիշատակ՝ միայն յիշատակ է սրբոց. իսկ այն որ ասէ վարք՝ զայն յայտ
առնէ թէ առաքինութեամբ եւ հաճոյական վարուք ճշնեալ սուրբքն
հանգեան ի Քրիստոս: Իսկ որ ասէ վկայաբանութիւն՝ յայտ առնէ թէ
արեամբ նահատակեալ սուրբքն վկայութեամբ կատարեցան ի Քրիս-
տոս: Եւ դուք եղբարք, անխարզախ ընկալարուք սիրով եւ ընթերցեալ
ուրախասլիք ընդ պսակիլ մարտիրոսացն, որք բարեխոս են առ Տէր
վասն մեր, զի ընդ նոսին ընկալցուք զպսակն անթառամ ի Քրիստոս
Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս: Արդ եղեւ կատարումն
սուրբ գրոցս ի թվին ՊԶԶ (1427) ի յանապատս Տրապիզոնու, ընդ հո-
վանեաւ սուրբ Փրկչիս, ձեռամբ անարժան եւ մեղօք մեռեալ ոգւոյ
Ղազար Ղրիմեցոյ, զոր զրեցի զսա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ
հարազատ եղբարք եւ ամենայն արեան մերձաւորաց...⁵⁷:

Այս յիշատակարանին համաձայն Տէր Իսրայէլ Սաչենի տէր Զալալ
Դոլային խնդրանքին վրայ եւ Վանական վարդապետի ու իր եղբոր
Գրիգոր Եպիսկոպոսի հրամանով աշխատած է ստուգելու սուրբերու
մահուան թուականները եւ անոնց եղած ընդարձակ վարքերէն համա-

57. Յայտնաւորք Տէր Իսրայէլի, Զեռ. Մ. Ղազարու Մատ. Թիւ 631, Թղ. 586-7: Կիրակոս
Պատմիչ Գանձակեցին ալ կը խօսի Տէր Իսրայէլի մասին տարբեր աւանդով, այսինքն
ԵՂԻԱ կոչելով: Թաչենի իշխան Զալալ եկեղեցի մը շինել կու. տայ Գանձասարի մօտ
իրը ընտանեկան դամբանարան. անոր նաւակատիքը կատարելու հրամար կը հրա-
ւիրէ Վանական վարդապետը, եւ անոր աշակերտները. «Այդ էին, կը զրէ, եւ սուրբ
վարդապետքն Սաչենոյ Գրիգորիս եւ Տէր ԵՂԻԱ, հարազատք միմեանց»: (Տե՛ս
Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 147-8): Յիշուած աւանդներէն յայտնի է որ
Կիրակոս կը խօսի Տէր Իսրայէլի մասին. միայն թէ անոր ձեռագրին մէջ Իսրայէլ
անունը համառօտագրուած է ԻէՂ, որ տեղի սուած է ԵՂԻԱ աւանդին:

ուսուել անոնց վկայաբանութիւնները, այսինքն վարքը: Գործին վերնադիրը ըլլալու է՝ «Տաւնք ըստ Հայոց եւ ըստ Հոռոմոց ամսոց, յիշատակ եւ վարք եւ վկայաբանութիւնք ամենայն սրբոց, զոր կատարէ եկեղեցիի փառս Քրիստոսի»: Ուրեմն սուրբերու յիշատակը, վարքը եւ վկայաբանութիւնները դրուած են ըստ Հայոց եւ Հոռոմոց ամիսներու, այսինքն տօնացոյցի այն զոյգ կարգով, որ Ատոմ Վարագացիին դրած էր եւ զոր վերը տեսանք⁵⁸: Տէր Իսրայէլի գործը համբերութեան աշխատանք եղած է այնու որ իւրաքանչիւր սուրբին նահատակութեան թուականը ճշտելով կարգի պիտի դնէր տօնացոյցին համաձայն: Սակայն, Տէր Իսրայէլի կարեւոր գործը տօնացոյցին նկատմամբ հետեւեալն է. ան Սարկաւագ Վարդապետի կազմած հաստատուն տոմարը կ'առնէ եւ Յուլեան տոմարին հետ զուգահեռ կարգի կը դնէ տօնացոյցի հայ սուրբերու յիշատակի օրերը: Այսպէս, Նաւասարդ մէկը միշտ կը սկսի Օգոստոս 11ին եւ անոր համաձայն տէրունական տօները եւ պահոց օրերը կը խառնուին սրբոց տօներուն հետ հաստատուն եւ որոշ թուականներով:

Տէր Իսրայէլի Յայամաւուրքը կը սկսի Քաղոց ԻԴ եւ Յունուարի Ա. Ս. Բարսեղի վարքով: Ընդհանրապէս յետ թուականը դնելու կը գրէ. «Յայամ աւուր տաւն է» եւն.: Ասկէ ծագած պէտք է ըլլայ այս հաւաքածոյին անունը, այսինքն Յայամաւուրք⁵⁹: Տէր Իսրայէլի գլխաւոր գործերէն մէկն ալ պէտք է նկատել զոյգ ամիսները, Հայոց եւ Հոռոմոցը, գործածելը՝ ընդունելով Յովհաննէս Սարկաւագի հաստատուն Տոմարը, ինչ որ նորութիւն մըն է: Յաջորդաբար բոլոր Յայամաւուրքները այս զոյգ ամիսները ըստ հաստատուն Տոմարին պիտի գործածեն: Տէր Իսրայէլ Պաշենի կողմերը ծնած եւ սնած ըլլալով եւ Վանականի աշակերտած՝ ծանօթ էր Սարկաւագի Տոմարին, որ տակաւին չբնառութեան մտած չէր եկեղեցական տօնացոյցներու մէջ: Ասոնցմէ ամէնէն չինը 1287ին գրուած, Դրազարկի տօնացոյցն է, որ այս երկու թուականները զուգահեռ կը գործածէ Սարկաւագի հաստատուն Տոմարին համաձայն, ինչպէս վերը տեսանք⁶⁰: Բայց Տէր Իսրայէլ ԺԳ. դարու առաջին կէսին կազմած էր իր Յայամաւուրքը. ուստի հաւանաբար առաջինն էր այս գործածութեան: Անշուշտ այս իրողութիւնը պէտք է նպաստած ըլլայ տօնացոյցին հաստատուն ձեւ ստանալուն:

Սակայն, Յայամաւուրքը ծէսին նկատմամբ ուրիշ նպաստ ալ բերած է, քանի որ ան եղած է տարւոյն ամէն օրուան համար սուրբերու

58. ԱՆԱՆԵԱՆ Ն. Պ., ՔՅԱԿԱՄ ՈՒԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, Բազմ. 1993, էջ 24: (Ատոմագիր Տօնացոյց):

59. Յայամաւուրք Տէր Իսրայէլի, Կ. Պոլիս, 1834: Հրտ. Գ. Փէշտիմալճեան: Այս հրատարակութիւնը հարազատ չէ, այլ խառնուած ուրիշներու հետ:

60. ԱՆԱՆԵԱՆ Ն. Պ., ամփ, Բազմ. 7993, էջ 31: (Դրազարկի փառքին Տօնացոյց):

վարքեր ունենալ, որոնք ժամերգութեան ատեն պէտք էին կարդացուիլ: Տէր Իսրայէլ նախ նկատի առած է Տօնացոյցին մէջ արդէն մտած սուրբերուն վարքերը համառօտել՝ անոնց նահատակութեան թուականները ստուգելով եւ այսպէս կազմել ամէն օրուան համար ընթերցումի նիւթ: Ինչ որ կ'երեւի այս նոր սովորութիւնը հաճելի չէ անցած շատերուն եւ անոր համար ալ երկար չէ տեւած: Ինչպէս յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. «Բայց ոմանք յանգէտնս եղեալ հակառակին այսպիսի գեղեցիկ եւ սքանչելի ընթերցմանց»: Բայց Յայսմաուրբին մէջ նկատի առնուած չեն ոչ տնօրինական տօները եւ ոչ պահոց օրերը եւ Կիրակիները, որոնք սուրբի տօն չունին, եւ ինք այդ օրերուն ալ սուրբերու տօներ տեղաւորած է: Մեր ունեցած Ձեռագրին մէջ, որ ինչպէս ըսինք Յունուար մէկով կը սկսի, յիշատակուած է Ծննդեան եւ Յայտնութեան տօները Յունուար վեցին, Աստուածածնի Աւետման տօնը Ապրիլ վեցին:

Նոյն դարուն Կիրակոս Արեւելցին, Տէր Իսրայէլի կրտսեր դստրնկերը, այսինքն Վանականի աշակերտութեան մէջ, նման գործ մը կը կատարէ պատրաստելով Յայսմաուրբ մը, որ կը սկսէր Նաւասարդ մէկով, այն է հայադէր տօնացոյցին համաձայն, որուն առաջին օրը Նաւասարդ մէկ կը տօնուի Յովհաննէս Կարապետի յիշատակը: Եւ ինքն ալ կը հաւաքէ նոր սուրբերու վկայաբանութիւններ եւ կը ճոխացնէ իր Յայսմաուրբը: Ահա անոր յիշատակարանը. «Համարձակեալ ես նուաստ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ՝ Կիրակոս վարդապետ, ի թուականի հայոց ՋԲ (1253) աշխատեալ յաւելի ի տօնապատճառս ճառս համառօտս ՃԺԲ (հարիւր եւ երկոտասան) նախակարգեալ հաւաքեալ յաստուածաշունչ գրոց...»⁶¹, եւ «Յուսովն Աստուծոյ եւ սիրով սրբոց նորա, նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արեւելցի, ի միասին հաւաքեցի զտաւնս սրբոցն Աստուծոյ, ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց: Գրեցի եւ պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմաուրբն եւ խառնեցի ընդ նախակարգսն, եւ աղաչեմ զտաւնոգսդ եւ զգրողսդ՝ գրել եւ զայս յիշատակ բանի, զի եւ դուք գրեսցիք ի գիրն կենաց, եւ որ բառնայ զմերս՝ ջնջեցի եւ ինքն ի դպրութենէն կենաց: Եւ եղեւ իրողութիւնս այս ի թվին ՉԺԸ (1269) յաշխարհիս Կիրիկեցւոց, ի Սիւ մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ եւ յառաջին ամի իշխանութեան որդւոյ նորին Լեւոնի, ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղեւ ի փառս Աստուծոյ յաւիտեանս. ամէն: Եւ ճառք, որք յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ հարիւր եւ եօթնասուն (ՃՀ) անուամբն շնորհօքն սրբոց. ամէն»⁶²:

61. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հայապատում, (Պատմիչք եւ Պատմութիւնք Հայոց), Վենետիկ, 1901, էջ 266-267:

62. Յայսմաուրբ Գ., Մատեն. Ս. Ղազարի, Զեռ. Թիւ 189, Թղ. 516ա: Տե՛ս ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, ամր., Բ., էջ 538: Եւ ԱԼԻՒԱԼԲԷԿԵԱՆ ՄԱՅԻՍ, Յայսմաուրբ Ժողովածուն, Երեւան, 1982, էջ 147-8:

Կիրակոս Արեւելցին, որ Հ. Ղ. Ալիշան եւ անոր հետեւելով Հ. Գ. Սարգիսեան իրաւամբ կը համարին թէ ըլլայ Կիրակոս Պատմիչը, քանի որ ԺԳ. դարու կէսերուն ուրիշ Կիրակոս մը փնտելը աւելորդ է⁶³։ Կիրակոսի Յայտաւարքը կը սկսի Նաւասարդ մէկ եւ Օգոստոս 11ով, համաձայն Սարկաւազի հաստատուն Տոմարին։ Իր երէց աշակերտակիցին՝ Տէր Իսրայէլինին հետ տարբերութիւնը այն է որ Կիրակոս Հայադիր տօնացոյցը գործածած է, սկսելով Նաւասարդ մէկէն, իսկ Տէր Իսրայէլ Հոռոմազիրը, որ կը սկսէր Յունուար մէկով։ Բայց երկուքն ալ Սարկաւազի հաստատուն տոմարը կիրարկած են հայ ամսաթիւը նշելով։

Գրիգոր Է. Անաւարգեցի կաթողիկոսը⁶⁴ ԺԳ. դարու վերջերն ալ կազմած է ուրիշ Յայտաւարք մը, որ կը սկսի Սեպտեմբեր ութով, ինչպէս կը սկսի Բիւզանդական ծէսի ծիսական տարին։ Արդէն Գրիգոր Կաթ. իր Յայտաւարքին մէջ կ'որոշեզրէ բացի նախորդներուն սուրբերէն նաեւ Յոյն, Լատին եւ Ասորի սուրբերու վարքեր, անոնց թուանկաններուն հետ։ Եւ առաջին անգամ ըլլալով կ'ընդունի նաեւ լատիններու եւ բիւզանդացիներու թուականները Յիսուսի Ծննդեան տօնին Դեկ. 25, եւ ըստ այնմ Յունուար մէկ՝ Թլփատութիւն Քրիստոսի, Փետր. երկու՝ քառասնօրեայ Գալուստ Քրիստոսի ի տաճարն, Մարտ 25՝ Աւետումն Աստուածածնի⁶⁵։

Իսկ այս դարուն յիշեալ Տօնացոյցին մէջ (Դրագարկի 1287ի) կը տեսնենք Աստուածածնի երեք նոր տօները. Ծնունդը (Սեպտ. 8ին), Ընծալումը (Նոյ. 21ին) Անարատ Յղութիւն (Դեկ. 8-9ին) երկուքն ալ նշանակուած քովէ քով⁶⁶։

Աւետման տօնը հազար թուականի ատենները մտած կը կարծենք, քանի որ Աստուադիր տօնացուցակին հայադիր տոմարին մէջ նշանակ-

63. Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը իր պատմութիւնը կ'աւարտէ Հայոց 714 թուականին, այն է 1265ին. իսկ Կիրակոսի Յայտաւարքը կազմուած 2ԺԸ = 1269 թուականին։ Տե՛ս ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Հայապատմութ., (Պատմիչ), էջ 266, ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Գ., Բագմ. 1949, էջ 59, ծն. 11։

64. ՍԱՐԳՍԵԱՆ Հ. Գ., Գրիգոր Կաթ. Անաւարգեցի Մատենագիր (Յայտաւարքը), Բագմ. 1949, էջ 58-66։

65. Սրի ժողովքը ընդունեցաւ այս ծիսական տօներու փոփոխութիւնը 1307ին։ Տե՛ս ՊԱՆՃԵԱՆ Հ. Ա., Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 273-281։ Այս փոփոխութիւնները կը պահէ տակաւին Հայ կաթողիկէ համայնքը։

66. Բայց այս թուականէն առաջ արդէն անոնք մտած էին, քանի որ Ծննդեան Շարականը «երգեցէ՛ր որդիք Սրովնի» գրած է Յակոբ Ա կաթողիկոս (1268-86)։ Վարդան Արեւելցին ալ գրած է Յովակիմ եւ Աննայի տօնին Շարականը, որ Անարատ Յղութեան տօնին ալ կ'երգուի։ Մինչ Աւետման տօնինը, հազար թուականէն չիլի հոր Գրիգոր Վկայասէր գրած է։ ԱՆԱՍԵԱՆ Յ., Մատենագրական քննադիրներ եւ ճնոցագրաց ցուցակներ, Երեւան, 1959, էջ 30, 31։

ուած է նաւասարդ ժե կամ ժէ Աւետեաց Աստուածածնի: Արդ Աւետումը Ապրիլ 6 կը տօնուէր. ուստի այս զուգադիպումը կրնար հանդիպիլ 1000-1003 տարիներուն: Եւ արդէն Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի նոր տոմարին (1084) մէջ կը գտնենք այս տօնին յիշատակութիւնը:

Հուսկ Վերափոման կամ Աստուածածնի տօնը՝ Երուսաղէմի Ճաշոցին համաձայն 15 Օգոստոսին կը տօնուէր Ե. դարէն սկսեալ: Բայց այս (ԺԳ դարու) տօնացոյցին մէջ նշանակուած է եօթեայով, որ արդէն Շնորհալիի ատեն պէտք է եղած ըլլայ եւ ան շարադրած է Բ եւ Գ օրերու շարականները: Իսկ յետոյ Գրիգոր Տաթևացին իննօրեայի պիտի վերածէ:

4. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ

Հայոց քաղաքական տոմարը, որով տարիները կը նշուէին, հիմնուած Հայ թագաւորին գահակալութեան վրայ. ուստի հարկ էր նախ ճանչնալ այդ տարին ճշտելու համար յիշուած թուականը: Այսպէս, Կորիւնի քով Գրոց գիւտը յիշուած է «Ի վեցերորդ ամի Վաւաշապոյ», եւ քանի որ ան կու տայ նաեւ ուրիշ տարեթիւ մը, որ է «Եւ ի դարութենէ Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ», կարելի է Մաշտոցի մահուան տարին ստուգելով, ճանչնալ Գրոց գիւտի թուականը եւ անկէ հետեւցնել Վաւաշապուհ թագաւորի գահակալութեան պաշտօնական տարին⁶⁷:

Արդ՝ Մաշտոցի մահը տեղի ունեցաւ Յազկերտ Բ.ի առաջին տարին, այն է 439/440: Ուստի Վաւաշապուհ թագաւորին պաշտօնական գահակալութիւնը պէտք է ընել 400ին, եւ անոր վեցերորդ տարին՝ 405 թուականը⁶⁸:

Երբ Հայոց թագաւորները զադրեցան իշխելէ՝ Հայոց թուականը սկսաւ նշուիլ Պարսից թագաւորին գահակալութեան տարիներով: Այսպէս նոյն Կորիւնի քով կը տեսնենք որ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի մահուան տարիները նշանակուած են՝ Երկրորդ Յազկերտի առաջին տարին, որ է 439/440⁶⁹: Եղիշէի քով գերի տարուած հայ իշխաններու վերադարձը Հայաստան նշանակուած է Պերդ արքային

67. ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, Վենետիկ, 1894, էջ 20, 48:

68. ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ., Վարդ սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի, Վենետիկ 1967, էջ 454 եւ յջ.:

69. ԿՈՐԻՒՆ, ամօղ, էջ 41:

վեցերորդ տարին, այն է 467⁷⁰: Գիրք Թղթոցի մէջ տեղի ունեցող ժողովներուն թուականները 2-է դարերուն նշանակուած են Պարսից թագաւորներու գահակալութեան թուականներով⁷¹. Նոյնպէս Սերէոսի Պատմութեան մէջ, որ կը հասնի մինչեւ Պարսից թագաւորութեան վախճանը. եւ ապա կը յիշէ Յունաց կայսրերուն գահակալութեան տարին⁷²:

Այս քաղաքական տարին 365 օրերէ կազմուած էր եւ 12 ամիսներէ, որոնք ամէնքն ալ 30 օրեր ունէին, եւ աւելցած հինգ օրերը «Աւելեաց» կը կոչուէին: Այս պարագայէն առաջ կու գար որ ամէն չորս տարին՝ օր մը ետ մնար տարին, քանի որ ամէն տարուայ վեց ժամերը նկատի առնուած չէին տարուան ամբողջացման համար, այսինքն նահանջ տարի չկար:

Եկեղեցական տարին ու տօնացոյցը հայ եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուէր զրացի եկեղեցիներուն հետ, այսինքն Յուլեան տոմարին համաձայն, քանի որ զլիւսուոր մեծ տօները եւ սուրբերը այդ տոմարով նշանակուած էին: Յայտնութեան եւ Մննդեան օրը՝ Յունուար վեցին, Ձատիկը եւ անոր յարակից տօնակատարութիւնները, եւն.: Յուլեան տոմարը, հայ տոմարին նկատմամբ, հաստատուն էր, քանի որ տարին 365 օր եւ վեց ժամ կը հաշուէր եւ ամէն չորս տարին՝ նահանջ տարի ըլլալով, Փետրուարի վրայ օր մը կ'աւելնար:

Տեսանք որ հայ եկեղեցւոյ Տօնացոյցը Երուսաղէմի ճաչոցին համաձայն կը կատարուէր թէ՛ Տէրունական տօներուն եւ թէ՛ որոշ սուրբերունը. սակայն անոնց հետ կային հայ սուրբերու տօներն ալ, ըստ հայ տոմարի ամսաթիւերուն:

Եկեղեցւոյ մէջ Ձատիկի տօնը գատուեցաւ Հրէից գատիկէն, եւ կը կատարուէր զարնան նոր լուսնին առաջին կիրակին: Այս թուականը որոշելու համար սկիզբէն կազմուեցան զատիկը գտնելու ցուցակներ: Նիկիոյ ժողովքը (325ին) որոշեց որ ամէն տեղ Ձատիկը նոյն թուականին տօնուի: Այս կանոնին դործադրութեան համար զիտնականներ աշխատեցան հաստատուն ցուցակ մը կազմել. Անդրէաս Աղեքսանդրացին, անդրադառնալով որ 532 տարուան չրջանին զարնանային լուսինը եւ անոր յաջորդող Կիրակին ծայրէն նոյն ատենները կը հանդիպի, կազմեց 200 տարուան գատիկներու ցուցակը, որուն սկիզբը Յ.Ք. 20 թուականին էր, բայց ինք կը սկսէր 353 թուականէն, այսինքն Նիկիոյ ժողովէն յետոյ:

Այս ցուցակը բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին ծառայեց որոշելու ամէն տարուան Ձատիկը: Սակայն, երբ վերջացաւ 200 տարուան չր-

70. ԵՄԻՆԷ, Պատմութիւն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Վեներիկ, 1893, էջ 381-2:

71. Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 41:

72. ՍԵՐԵՈՍ, Պատմութիւն, Հրատ. ԱՐԳԱՐԵԱՆ, Երևան, 1979, էջ 163, 169, եւն.:

ջանը (552ի) որոշ չփոթութիւն մը առաջ եկաւ: Ինը տարի տեւեց այս չփոթութիւնը, մինչեւ որ Էաս Աղեքսանդրացին կազմեց 532 տարուան շրջանի զատկիներուն ցուցակը, սկսելով 553 թուականէն: Հայ պատմագիրներուն քով այս կարգաւորութիւնը կ'ընծայուի Մովսէս կաթողիկոսին, որ կաթողիկոս էր 570-600: Մինչ պատմականօրէն այդ թուականներուն՝ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացին էր կաթողիկոսը (548-557): Այս պատճառաւ ալ Ասողիկ՝ Ներսէսի եւ անոր գումարած Դուինի ժողովին կը վերագրէ Հայ թուականին հաստատութիւնը:

Տեսանք վերեւ Ձատկական ցուցակին կազմութեան մասին եղած կարծիքները, եւ թէ զանազան պատմագէտներ տարբեր կաթողիկոսներու կը վերագրեն անոր կազմութեան ժամանակը⁷³: Բայց այդ ցուցակը սկզբնաբար եկեղեցական Տօնացոյց մը ըլլալու սահմանուած էր եւ ըսական ուշ ատեն դարձաւ քաղաքական տոմար: Ասողիկի վկայութիւնը քաղաքական տոմարին նկատմամբ է, եւ ինքն ալ իբրեւ քաղաքական տոմար կը գործածէ զայն:

«Եւ ի սորա (ՄԺԺԺ) եւթներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Տէր Ներսէս ի գաւառէն Բագրեւանդայ, ի գեղջէն Աշտարակաց՝ ամս Թ: Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ եւ ի տասներորդ ամի իշխանութեան ՄԺԺԺ արար ժողով ի քաղաքն Դուին. եւ էին գլխաւորք ժողովոյն Պետրոս եպիսկոպոս քերթող Սիւնեաց, եւ Ներշապուհ ի Տարսանոյ: Եւ կարգեցին զթուականն Հայոց ի ԺԴ Յուստինիանոսի կայսեր (527-565) որ զսուրբն Սուրբ շինեաց, եւ ի ԻԴ Պոստոլայ որդւոյ Կաւառայ Պարսից արքայի (531-579) յորում ամի սուրբն Յիւդիտուղիտ կատարեցաւ ի Բրիտոս: Եւ Հայք յայնմ ամի եւ յայնմ ժամանակի ի բաց կացին ի Յունաց հաղորդութենէ: Եւ էր Յունաց թուականն ՅԴ (304=553), է. ամէն Փիլիպպոսի կայսեր: Եւ ժողովին ամենայն ժամանակն ի ծննդենէ Փրկչին մինչեւ ցժողովն Դունոյ եւ ցթուականն Հայոց ամբ ԾԾԳ (553) եւ ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի, որ է սկիզբն աստուածածանաթութեան աշխարհիս Հայոց, ամբ ՄԾԲ (252)»⁷⁴:

Ասողիկի այս տեղեկութիւնը որ ճշգրիտ ու լման է, տեղի տուած է որոշ թիրախացութեան, կարծել տալով թէ Հայ քաղաքական տոմարը հաստատուած ըլլայ Ներսէս Բ. կաթողիկոսին օրով 553 թուականին. մինչդեռ այս թուականը Անանիա Շիրակացիի կազմած զատկական ցուցակն է որ ան կազմեց Անաստաս կաթողիկոսին (661-667) հրամանով իբր անշարժ տոմար:

Ան կ'ուզէր պաշտօնապէս ալ վաւերացնել ժողովով. ինչ որ չհասաւ ընել: Ի՞նչ էր այս «անշարժ» տոմարը: Բարեբախտաբար Անանիա Շի-

73. ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. Պ., ամդ, Բագմ., 1993, էջ 20-22:

74. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետրոպոլսկ, 1885, էջ 82-83:

րակացիի կազմած այս տոմարը հասած է մեզի, որով կրնանք դատել թէ ի՞նչ պէտք էր ըլլալ ան: Այսինքն ցուցակ մըն է, որ 19 սինականերու բաժնուած է եւ ցոյց կու տայ տարւան կարեւոր թուականներ, մասնաւորապէս Յայտնութեան եւ Զատիկի թուականը, սկսեալ 553 թուականէն մինչեւ 1084 թուականը, այն է 532 տարւան շրջանը: Յուցակը կոչուած է «ՇԼԲ բոլորակ Անանիայի Շիրակացւոյ Համարողի»⁷⁵: Ինչո՞ւ հաստատուն կամ անշարժ կոչուած է այս տոմարը. կարելի է ենթադրել որ այս ցուցակով, ուր Զատիկի եւ ա՛յլ թուականները նշանակուած են Յուլեան անշարժ տոմարով, անոնց դիմաց դրուած են հայ շարժական տոմարի համապատասխան թուականներն ալ. այնպէս որ հայ թուականը գործածողը գիտէ թէ այդ տարին Զատիկը, որուն ծանօթ էր Յուլեան տոմարի թուականէն, ո՞ր օրը կ'իյնար հայոց տոմարով: Այսպէս 553ի Զատիկը, որ Ապրիլ 20ին էր, կը հանդիպէր Մարտի 14ին:

Ե՞րբ սկսաւ գործածուիլ Հայոց թուականը իբր քաղաքական տոմար: Անշուշտ Անանիայի կազմած ցուցակէն առաջ չէր կրնար գործածուած ըլլալ, այսինքն եօթներորդ դարու կէսէն առաջ՝ ուստի բոլոր այն յիշատակարանները, կամ պատմական գրութիւնները, որոնք կը յիշեն Հայոց թուականը այդ դարէն առաջ, չեն կրնար հարազատ նկատուիլ: Բայց Անանիա Շիրակացիէն յետոյ ալ բաւականատէն անցած է՝ անոր կազմած տոմարը 553էն սկսեալ, նկատելի Հայոց թուական:

Տեսանք թէ Պարսից վերջին թագաւոր Յազկերտ Գ.էն յետոյ Հայոց մէջ ալ եւս Պարսից թագաւորին գահակալութեան տարիով չեն նշանակել որ մեր պատմիչները քաղաքական թուականը: Այսպէս Սեբէոս, որ մինչեւ վերջ Պարսից թագաւորին գահակալութիւնը իբր թուական գործածած էր, Յազկերտ Գ.էն ետք կը գործածէ Յունաց կամ Բիւզանդացիներու կայսեր գահակալութեան տարին: Նմանապէս Ղեւոնդ Երէց, ութերորդ դարու վերջերը, իր պատմութեան մէջ կը նշէ Յունաց կայսեր գահակալութեան տարին իբր թուական:

Առաջին անգամ Ասողիկ Պատմիչին քով կը գտնենք Հայոց թուականին հաստատութեան հաւաստումը փրկչական 553 տարին, որմէ յետոյ կը յիշէ Մահմետի երեւումը «Ի ԿԸ» թուականին Հայոց: Ուստի յաջորդաբար ալլեւս կը գործածէ այս թուականը իր պատմական դէպքերը նշած ատեն: Իրեն ժամանակակից Թովմաս Արծրունին ալ Հայոց թուականը կ'օգտագործէ: Բայց այս պատմագիրներէն առաջ ունինք Շիրակաւանի ժողովքին յիշատակարանը, ուր յիշուած է ՅԺԱ թուական Հայոց, երբ Փոտի նամակը հասաւ Հայաստան: Նմանապէս Մլքէի աւետարանին կողքին նշանակուած ՅԺԱ թուականը⁷⁶: Ուստի կրնանք

75. ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ, Մատենագրութիւնը, Երևան, 1944, էջ 263. (հրտ. Ա. Գ. ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ):

76. ԱՆԱՆԵԱՆ Զ. Պ., Զաքարիա Կաթողիկոսի Բղթակցութիւնը Փոտ Պատրիարքին հետ,

վատահորէն ըսել թէ Թ. զարուն արգէն կար գործածութիւնը Հայ թուականին իւր քաղաքական տոմար Հայոց: Ասկէ առաջ յիշատակուած կան քանի մը յիշատակարաններ ուր Հայկական թուականը գործածուած է, բայց հարազատ չեն կրնար ըլլալ. այսպէս «Ի թուականին Հայոց Լէ ամին եւ ի հայրապետութեան Տեառն Արքահամու եկին ասորիք...»⁷⁷: Այս թուականը Լէ=586, որ չի յարմարիր նոյն իսկ Արքահամ կաթողիկոսի օրերուն, չի կրնար հարազատ ըլլալ, երբ տակաւին Շիրակացիի կազմած ցուցակը չկար: Նմանապէս հետեւեալը. «Եւ արդ յետ բազում ժամանակաց գրեաց զգիրս զայս իրբեւ կամեցաւ Աստուած հասոյց զմեզ ի ժամանակս յայս, յորում եւթնասուն եւ վեց էր թուականն Հայոց (76=627), եւ Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորաց պոռոտոսպաթար (առաջին սուսերակիր) ստացող եղէ գրոցս այսմ: Բայց զարմանալի է (զի) ի նախկին յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ գրեցաւ էակքս հրամանաւ թարգմանեալ ի յունաց ի Հայս Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գարաղանեցւոյ ի քսաներորդի հինգերորդի թուականին Հայոց»⁷⁸:

Հոս 25=576 թուականը, որ ամէնէն հին նշումը կրնայ նկատուիլ Հայոց թուականին յիշատակութեան, կը համապատասխանէ Յովհաննէս Կաթողիկոսին տարիներուն (557-574): Հոս ալ հարազատ թուականի մը դիմացը չենք, եթէ չենթադրենք սխալ, եւ կարդանք «Հարիւր եւթնասուն եւ վեց» որ կ'ըլլայ 627 տարին: Այս թուականներուն Յունաց կայսր էր Հերակլ, որ ըստ Սեբէոսի, Պարսից դէմ երթալէն առաջ, իր որդին նստեցուց Պոլսոյ մէջ իւր զահակից⁷⁹: Յիշատակարանին մէջ Գուրգէն՝ սուրբ թագաւորաց պոռոտոսպատաւ կը կոչէ ինքզինքը, «Թագաւորաց» յոգնակի հոլով, որ կը յարմարի Հերակլ եւ Կոստանդին թագաւորներու:

«Յամին չորրորդի առաջներորդի թուականին Հայոց մինչեւ ի ըսպառ նուագեալ էր մոգութիւն իշխանութեան Պարսից...»⁸⁰: Հոս յայտնի սխալ մը կայ «չորրորդի առաջներորդի», այսինքն ԴԱ, որ պէտք է կարգալ գուցէ «Յամի հարիւրերորդի առաջներորդի», այսինքն 101=652 թուականը, որ իրապէս Պարսից իշխանութեան նուագելուն կը համապատասխանէ, այսինքն Յագկերտ Գ. ի մահուան թուականին 652ին, որ պիտի կազմէ պարսից թուականին սկիզբը:

«Մագաղաթեայ խիստ մաշած երեք թղթեր գտնուած 1329ին, Մաղարթայ վանքին Յովհաննէս վարդապետի կողմից, որ քաղել է իր

Վենետիկ, 1992, էջ 40: ԱՆԱՆՆԱՆ Հ. Պ., Արքունիաց տոմարի աւետարանը Մլխ բագունիի մոմով ծածօր, Բազմ. 1994, էջ 117:

77. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն, ամգ, էջ 29:

78. ՍԵԲԵՈՍ, Պատմութիւն, ամգ, էջ 124:

79. ՅՈՎՍԷՓԱՆՅ Գ., Յիշատակարանք, ամգ, էջ 17-18:

80. Վարդ եւ վկայարանութիւնք Սրբոց, ամգ, էջ 7:

տեղեկությունը Հայոց ՂԸ թուականին մի գրությունից»⁸¹։ Հոս ալ յիշատակուած ՂԸ Հայոց թուականը, որ է 649 տարին, կ'ենթադրենք որ յետագայ գրիչ-մը գրած ըլլայ նման թուական։ Իսկ Անանիա Շիրակացին, որ Զատական ՇԼԲ ցուցակը շինած է, ինքն անգամ չի գործածեր Հայոց թուականը, այլ փրկչական թուականով կը նշէ իր ինքնակենսագրութիւնը. «Վասն որոյ եւ իմ խնդրեալ բազում աշխատութեամբ եւ ճշտիւ փոյթի մէջ առեալ բերի գրեզ յերկիրս Հայոց... եւ սկիզբն քանիտութեան բերման թուիս՝ յորժամ լցեալ էր ՈԿԸ (668) ամի կուսական յարգանդէ Աստուծոյն Բանի եւ ի մետասաներորդի իմ չրջագայութեան եւ Անանիա Շիրակացի»⁸²։

Ուստի 668 թուականէն եւ դեռ անկէ յետոյ Հայ քաղաքական տոմարը, գործածութեան մտած չէ։ Բայց ունինք վկայութիւն մը Մովսէս Կաղանկատուացիի Պատմութեան մէջ, որ տարօրինակ ձևով Շիրակացիի տոմարը կը գործածէ իբր քաղաքական թուական։ «Եւ զի յաւելեալ ժամանակն յետս կոյս գիւրն պահանջէ ի մէնջ պատմել, սկսայց յառաջին ժԸ նահանջն Յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Մեհեկանի ամսոյ, ի ԼԵ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի»։ Հոս «ԺԸ նահանջ»ը, որ կը համապատասխանէ Խոսրով արքայի (590-628) ԼԵ տարուան (624), միայն Անանիա Շիրակացիին զատկական ցուցակով կրնայ ճանչցուիլ, որ սկսեալ 552էն ամէն չորս տարին նշանակուած են նաեւ նահանջ տարուան համապատասխանող թիւերը. ուստի ժԸ նահանջը ՀԲ (72+552=624) թուականին ցոյց կուտայ։ Եւ նոյն ցուցակին համաձայն Յայտնութեան տօնը կը հանդիպի Մեհեկան ամսուն (ԺԷ)⁸³։

Բայց հնագոյն Հայ տոմարով նշանակուած թուական մը կը գտնենք հետեւեալ յիշատակարանին մէջ. «Մինչեւ ցՃԾԵ թուականն (706) նորոյ տօմարիս լինի այս, յորում արար նաւակատիս եկեղեցւոյն Վարդանակերտի Գագիկ Կամսարական եւ եհաս լուր աւետեաց թէ Շուշան Կամսարական, զուստրն Վահանայ Պատրկի, զիստտովանող անուն ժառանգեաց վասն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի Սառան Միջագետացն»⁸⁴։ Հոս Հայոց թուականը ՆՈՐ տօմար կը կոչուի՝ նշան թէ նոր սկսած էր 700ի տոնները գործածութեան մտած ըլլայ Հայոց թուականը։

81. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ., ամդ, էջ 46։

82. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ Ա., Ամանիա Շիրակացու կեանքն ու գործունէութիւնը, «Գիտական նիւթերու ժողովածու», թիւ 1, Երեւան, 1941, էջ 6։ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ, Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944, էջ 296։

83. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՎԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 128. (Հրտ. Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ)։

84. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՅ Գ., Յիշատակարան Զեռ. ամդ, էջ 52։

Ասկէ առաջ ունինք Ստեփանոս Օրպելեանի տեղեկութիւնը՝ Տօնականին կազմութեան մասին, Սողոմոն Մաքենոցաց վանաճօր կողմէն. «Որ եւ յօրինեաց պայծառացուցիչն տօնից տէրունականաց եւ յիշատակաց մարտիրոսաց զՏօնականն ի ՃԾ Թուին Հայոց»⁸⁵. այսինքն 701 թուականին: Այս վկայութեանէն կարելի է հետեւցնել թէ Սողոմոն Մաքենոցաց Հայրը Տօնականը կազմելուն սկսած ըլլայ Հայոց թուականը գործածել, եւ իր օրով մտած ըլլայ Հայ տոմարին կամ թուականին գործածութիւնը մեր մօտ, սկսելով վկայաբանութիւններու մէջ նախ կիրարկուիլ եւ յետոյ պատմական ղէպերուն ալ անցնիլ: Արդարեւ տակաւին ութերորդ դարուն մէջ Ղեւոնդ Պատմիչ կը գործածէ Յունաց կայսեր գահակալութեան եւ յետոյ Արար Սարիֆաներու գահակալութեան թուականները: Բայց ինչերորդ դարէն հասած աւետարաններու յիշատակարանները արգէն իսկ Հայ տոմարի թուականը կը գործածեն, այսպէս Մլթէի աւետարանը ունի ՅԺԱ թուականը: Ուստի կրնանք եզրակացնել թէ ութերորդ դարու սկիզբը, այն է 701 տարին Հայոց տոմարը սկսած ըլլայ գործածուիլ նախ տօնականին կազմութեամբ ՃԾ Թուին Հայոց եւ յետոյ անցած պատմական ղէպերու համար:

Եզրակացնելով ըսենք թէ՝ Հայ եկեղեցւոյ Տօնացոյցը դարերու ընթացքին՝ սկսելով Ե. դարէն, զարգացաւ եւ գտաւ իր ներկայ վիճակը:

1) Փաւստոս Բիւզանդիի քով կը գտնենք ականատեսի վկայութիւնը՝ թէ 359 թուականին, Օգոստոս 29ին, Երուսաղէմի ճաշոցին համաձայն Յովհաննէս Մկրտիչի տօնն էր, Բագաւանի մէջ, ուր Ներսէս մեծ հրաւիրուած էր Արշակ Թագաւորէն եւ եկած էր կատարելու նոյն սուրբին տօնը, որ այդ տարին կը հանդիպէր Կիրակի օր մը եւ Նաւասարդ մէկին: Այս վկայութեան վրայ հիմնուած յետագային հայ Տօնացոյցը կազմողները միշտ Նաւասարդ մէկը տօն Յովհաննէս Մկրտիչի նշանակած են:

2) Բայց նկատի առած, որ մեր Տօնացոյցը ըստ հայ շարժական տոմարին հետեւելով Նաւասարդ մէկը ամէն չորս տարին մէկ օրով ետ կը մնար, ուստի Օգոստոս 29 օրուան հետ զուգադիպումը տարիներու ընթացքին կը հեռանար: Է. դարուն սկիզբները Օգոստոս 29ի տօնը հանդիպեցաւ Սահմի եօթ օրուան. եւ այդ շրջանին Ագաթանգեղոսի երկրորդ խմբագրութեան ատեն Յովհաննէս Մկրտիչի տօնը, որ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը հաստատէր Տարօնի մէջ, Սահմի եօթ ըսուած է Ագաթանգեղոսի խմբագրէն:

85. ՄՏՖԱՆՈՍ ՕՐՊԵԼԵԱՆ, Պատմութիւն Տանն Սիսակամ, Մոսկուա, 1861, էջ 96: Տե՛ս Ե. ԳԱԼՍՏԵԱՆ, Ճշտումներ Ստեփանոս Սիւնեցու կենսագրութեան մէջ, «Հոսովայ» Տարեգիրք, 1983, էջ 148-9:

3) Այս երկու վկայություններու վրայ հիմնուած հաստատուեցան Յովհաննէս Մկրտչի երեք եւ ապա չորս տօները, իւրաքանչիւրը տարբեր պարագաներ նշանակելով: Տօն ծննդեան Կարապետին, տօն գլխատման Մկրտչին, տօն գիւտի մարմնոյն եւ տօն փոխադրութեան նշխարաց ի հայս ընդ Աթանազիոսի վկային:

4) Հայ եկեղեցւոյ Տօնացոյցը սկիզբէն երկու տոմարով առաջ կ'երթար: Յուլեան տոմարը կը գործածուէր Զատիկի եւ սրբոց տօներուն համար, որոնք նշանակուած էին Երուսաղէմի ճաշոցին մէջ, թարգմանուած արդէն Ե. դարէն: Իսկ հայ տոմարը կը գործածուէր հայ սուրբերու տօներուն համար: Այսպէս Յովհաննէս Մկրտչի տօնը, բացի Օգոստոս 29էն, ունէր Նաւասարդ մէկ եւ Սահմի եօթ օրերու յիշատակը: Հոխիսիմեանց տօնը Հոռի 2, եւ Ս. Սահակինը Նաւասարդ 1 (30) եւ Ս. Մեսրոպ Մեհեկան ԺԳ (13), եւն.:

5) Այս զոյգ տոմարներու գործածութիւնը դիւրացնելու նպատակով Անանիա Շիրակացին է. դարուն Անաստաս Կաթողիկոսին հրամանով կազմեց Զատիկի ՇԼԲ շրջանի զոյգ ցանկը, ուր նշանակուած էին Զատիկի օրերը ամէն տարուան համար, թէ՛ Յուլեան տոմարով եւ թէ՛ համապատասխան Հայոց տոմարով:

6) Ժ. դարուն վերջերը կամ լաւ եւս հազար թուականին Ատոմ Վարազացին կազմեց Տօնացոյց մը՝ զոյգ տոմարներէ, որ կոչուեցաւ Ատոմադիր. այս հեղինակը տարբեր անձ է քան Գագիկ Ատոմայ վանքին վանահայրը, յիշուած Ատողիկէն, որ հաւաքած է սուրբերու վարքեր, որ նոյնպէս կոչուած է Ատոմադիր:

7) Հուսկ ԺԳ. դարուն Տէր Իսրայէլ եւ Կիրակոս Արեւելցին կազմեցին Յայսմաուրբ կոչուած՝ սուրբերու վարքեր պարունակող հաւաքածոները, նշելով անոնց յիշատակի օրերը հաստատուն տոմարով, այսինքն Սարկաւազ վարդապետի 1084ին կազմած նոր տոմարին համաձայն: Զայն որդեգրեցին Դրազարկի վանքին երկու վարդապետներ, Գէորգ եւ Կիրակոս, եւ ունեցանք այսօրուան Տօնացոյցը:

8) Հուսկ Անանիա Շիրակացիի կազմած զատկական ցուցակը Ը. դարու սկիզբները կը դառնայ քաղաքական տոմար, այսինքն անով կը նշանակուին պատմական դէպքերը հայ պատմիչներու կողմէ, մինչ անկէ առաջ կամ պարսիկ կամ բիւզանդացի թագաւորներու գահակալութեան տարիներով կը նշանակէին, Հայոց թագաւորութիւնը վերնալէն յետոյ:

(Շար. 2 եւ վերջ)

Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. ԱՆԱՆԵԱՆ